

Ольга Стрельцова,

кандидат юридичних наук, доцент,

докторант кафедри конституційного права

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка

УДК 342.41

Конституціоналізація правової системи: поняття та сутнісні риси

Динамічні трансформаційні перетворення, що вже понад двадцять років відбуваються на пострадянському просторі (або, як ще кажуть, в країнах молодій демократії, зокрема і в Україні), реформування та модернізація всіх сфер суспільно-політичного життя, задекларовані прагнення забезпечити стабільність демократичного розвитку, закономірно обумовлюють відповідні зміни в доктрині. Як наслідок – нині у межах загальнотеоретичних та галузевих правових досліджень спостерігається активне оновлення понятійно-категоріального апарату, введення в науковий обіг нових термінів та понять, які позначають актуальні явища і процеси.

Одним із таких термінопонять, що порівняно недавно набув поширення у вітчизняних та зарубіжних спеціально-правових дослідженнях, є термін «конституціоналізація». Оперування ним є своєрідною модною тенденцією, «трендом» сучасної правової науки. До характеристики тих чи інших аспектів цього процесу зверталися у своїх дослідженнях такі вітчизняні науковці, як Ю. Волошин, Ю. Барабаш, В. Кампо, А. Крусян, М. Орзіх, Н. Пархоменко, С. Погреб-

няк, Т. Подорожна, О. Скрипнюк, Я. Чернопищук та ін. Разом з тим, необхідного теоретичного обґрунтування він все ще не отримав. Підтвердженням цієї тези є фрагментарність та суперечливість дефініцій «конституціоналізації», що наводяться в юридичній літературі, а також деякі розбіжності у розумінні її сутнісного та змістовного наповнення.

Слід зазначити, що у вітчизняних енциклопедичних джерелах визначення конституціоналізації відшукати доволі складно; нечисленними є також дефініції в зарубіжних енциклопедичних та довідкових виданнях, що на наш погляд, є свідченням певного відставання узагальнюючої наукової думки від потреб суспільної, в тому числі, юридичної практики.

Так, автори вітчизняного Енциклопедичного словнику з державного управління визначають конституціоналізацію як закріплення системи суспільно-політичних відносин, які панують у державі і суспільстві, в Основному законі країни – конституції. При цьому зазначається, що наявність конституції є показником конституційності держави тільки у тому випадку, коли положення, закріплені в конституції, реально вті-

лені в державній організації і суспільних відносинах, неухильно виконуються органами влади і громадянами [8].

Російський Великий юридичний словник тлумачить конституціоналізацію як закріплення певних положень у тексті конституції, надання їм конституційної сили [7].

Натомість один із «першопрохідців» у дослідженні теоретичних та практичних проблем конституціоналізації на пострадянському просторі, російський вчений І. Кравець визначає це явище здавалося б із протилежних позицій – як процес проникнення норм конституції і конституційного права у вигляді обов'язкових імперативів, до різних компонентів правової системи [9, с. 153-155].

Білоруський науковець Г. Василевич також вважає, що конституціоналізація покликана забезпечити побудову всієї ієрархії правових актів у відповідності з конституцією, сенс якої має розкриватися через її тлумачення та застосування згідно із загально визначеними принципами правової держави [5].

Співзвучним із вищенаведеними є визначення, що пропонують деякі українські науковці, зокрема, Ю. Волошин, а також Т. Подорожна. На їх думку, конституціоналізація – це процес проникнення конституційних положень і принципів (цінностей) до структури правової системи з метою поширення їх на всі її структурні елементи. У підсумку ці елементи мають конституціоналізуватися, зв'язки між ними налагодитися, а вся система стати конституційною [13, с. 33, 39; 6, с. 307].

Вбачається, що наведені визначення конституціоналізації хоч і є вірними з позицій формально-юридичного, догматичного підходу, водночас є дещо неповними, оскільки висвітлюють тільки один із аспектів цього складного, багатокомпонентного процесу.

Усвідомлення недосконалості одномірної характеристики конституціоналізації спонукало дослідників

до розширення кола наукових пошуків. Так, І. Кравець, розвиваючи власне (вищенаведене) визначення, на додаток до нього запропонував розрізняти конституціоналізацію у вузькому та широкому сенсах. У вузькому сенсі – як зведення правової норми до рівня конституційного правоположення (конституціоналізація тут пов'язана з визначенням об'єктів конституційного регулювання). У широкому значенні конституціоналізація, – на думку автора, – передбачає всебічний розвиток ієрархічно взаємопов'язаних способів і методів юридизації суспільних відносин (зокрема з метою подолання соціальних конфліктів), що передусім притаманно індустріальним суспільствам. Виходячи з широкого тлумачення поняття конституціоналізації, І. Кравець порівнює ефективне правове регулювання з певним устроєм конституційного характеру, а процес юридизації суспільних відносин в межах такого устрою – з поступовою конституціоналізацією правового порядку загалом [9, с. 196].

Російські вчені В. Крусс і А. Кузьмін також виокремлюють два значення поняття конституціоналізації. По-перше, конституціоналізація характеризується ними як перманентний процес конкретизації засад, освоєння цінностей і норм конституції в чинному законодавстві і, по-друге, як включення в конституцію основних принципів і статусів тих чи інших суб'єктів конституційно-правових відносин, у результаті чого їх правове положення визначається законом досить детально (в останньому значенні науковці розглядають конституціоналізацію як складову процесу конституційно-правової (юридичної) інституціоналізації).

Крім того, В. Крусс і А. Кузьмін слушно звертають увагу ще на один аспект прояву конституціоналізації, що має місце в державах перехідного типу (зокрема в Україні, Грузії, Молдові, Російській Федерації тощо) – цей процес може відбуватися у формі конституційної модернізації, тобто

можливості і необхідності перетворення правової системи на підставі конституцій, які були прийняті після набуття незалежності колишніми республіками СРСР [11, с. 27, 31]. Про цей різновид конституціоналізації говорить і Г. Василевич, щоправда не застосовуючи термін «конституційна модернізація». Він зокрема зазначає, що основою для конституціоналізації поточного національного законодавства в так званих країнах молоді демократії у напрямку їх наближення до демократичних еталонів і взірців, що склалися в ряді західноєвропейських країн, є принципи правової держави, сформульовані або виведені з тексту національної конституції, а також міжнародних документів, насамперед тих, які присвячені статусу людини і громадянина [5].

В інтерпретації російського конституціоналіста М. Бондаря, конституціоналізація передбачає «вбудовування» законодавства в несуперечливу правову систему, функціонування якої ґрунтується на верховенстві конституції. Більш детально вона проявляється в трьох аспектах: по-перше, найбільш значущі галузеві відносини мають безпосередньо закріплюватися в конституції та регулюватися шляхом прямої дії норм Основного закону; по-друге, галузеве законодавство повинне регулювати відповідне коло суспільних відносин у суворій відповідності з положеннями конституції та під судовим конституційним контролем; по-третє, конституціоналізація є способом подолання конкуренції правових норм та розв'язання юридичних конфліктів.

Водночас конституціоналізація, – продовжує М. Бондарь, – якщо розглядати її в більш загальному вигляді, реалізується не тільки через функціонування органів конституційного контролю, але й забезпечується в результаті системної взаємодії та спільної діяльності всіх органів публічної влади, спрямованої на неухильне дотримання норм конституції та

їх адекватне, точне відображення у правотворчій і правозастосовній практиці [4, с. 70-71].

У західноєвропейських правових дослідженнях також переважає тенденція до виокремлення декількох значень поняття конституціоналізація. Як зауважує з цього приводу Директор Інституту Макса Планка із зарубіжного публічного та міжнародного права А. Петерс, «нині ведеться не загальний, уніфікований дискурс про конституціоналізацію, а цілий ряд наукових дебатів, учасники яких використовують різні поняття та уявлення про конституцію, конституціоналізм і відповідно конституціоналізацію». Розвиваючи власні міркування, дослідниця наводить два визначення конституціоналізації як особливого динамічного процесу: по-перше, під конституціоналізацією А. Петерс пропонує розуміти формування конституційного права в межах певного правового порядку (імовірно мається на увазі конкретизація і деталізація правоположень Основного закону в конституційному законодавстві – О. С.) і, по-друге, поширення конституціоналізму як інтелектуальної течії [12, с. 249-250].

В літературі можна зустріти критичні зауваження щодо багатозначного тлумачення поняття конституціоналізації. Зокрема йдеться про те, що ці значення відрізняються настільки, що виникають сумніви щодо доречності застосування до них єдиної термінологічної основи [11, с. 29]. Проте нам видається, що поліваріантний підхід до характеристики конституціоналізації є більш вірним, але не як диференціація різних дефініцій з метою їх протиставлення, а як узагальнення і синтез численних проявів цього багатоаспектного явища.

На нашу думку, в наведених визначеннях йдеться про взаємодоповнюючі напрями єдиного процесу, адже конституціоналізацію не можна уявляти лише як односторонній низхідний рух. Скоріше вона може бути охарактеризована як своєрідний

«кругообіг» конституційно-правової матерії, оскільки важливе значення в цьому процесі має не тільки прямий вплив конституції на системи права і законодавства в межах правопорядку певної країни, а й зворотні зв'язки Основного закону з правовою, політичною, економічною та соціокультурною сферами суспільного життя. Конституціоналізація являє собою двоєдиний, безперервний процес переведення «належного» (принципів, цінностей, нормоположень) в реально існуюче – «дійсне», і водночас зустрічне включення в орбіту конституційно-правового регулювання нових соціальних відносин, морально-етичних та ціннісних установок, які визріли, фактично склалися і в силу їх суспільної значущості потребують закріплення та легалізації на найвищому – конституційно-правовому рівні. При цьому, як вірно наголошує І. Кравець, «ступінь відкритості конституції до інновацій та соціальних змін – важливий показник її юридичного та суспільного потенціалу» [9, с. 298].

В такому постійному русі розкривається жива матерія конституції, її здатність уособлювати як «букву», так і «дух» права. Саме конституціоналізація покликана відігравати роль своєрідного містка, з'єднуючої ланки між правовими ідеалами, принципами, цінностями, що сформувалися в руслі ідеології конституціоналізму і отримали свого формально-юридичного закріплення в тексті Основного закону та їх реальним втіленням у повсякденну юридичну практику.

Таким чином, у сучасній правовій доктрині можна констатувати неоднозначність у вживанні терміна «конституціоналізація», а різноманітність дефініцій, як відомо, не сприяє формуванню одноманітного розуміння. Вбачається, що формування визначення конституціоналізації вимагає виявлення сутнісних засад цього явища.

На нашу думку, сутність конституціоналізації виявляється у таких її основних рисах.

По-перше, в онтологічній приналежності до певної парадигми конституціоналізму, зумовленості її базовими принципами та межами. Йдеться про те, що концепт конституціоналізації має досліджуватись у межах парадигми конституціоналізму, який є генетичною основою цього процесу, його ідеологічним, доктринальним підґрунтям та водночас практичним принципом реалізації. Навіть більше, будучи операційною складовою філософії реального конституціоналізму, конституціоналізація по суті не може претендувати на власну онтологію в силу того, що її концепт є складовою філософії конституціоналізму і тому має розглядатися в межах його парадигми.

По-друге, у телеологічній спрямованості на забезпечення практичного аспекту реалізації взаємозв'язку між конституцією і конституціоналізмом. Як видається, тільки через співвідношення із категоріями «конституціоналізм» та «конституція» можна проникнути в сутність явища конституціоналізації, виявити й осмислити їх взаємозумовленість, простежити численні онтологічні, гносеологічні та телеологічні зв'язки. Як слушно наголошує Г. Арутюнян, «шлях від конституції до конституціоналізму, від бажаного до реального пролягає через конституціоналізацію суспільних відносин» [1, с. 94; 2, с. 42-47].

Разом з тим, як вірно зауважує П. Стецюк, не завжди факт наявності конституції автоматично означає появу тієї чи іншої моделі конституціоналізму [14, с. 60]. Такої ж точки зору дотримується і Д. Белов, зазначаючи, що наявність конституції не визначає рівень і сутність конституціоналізму в суспільстві. «Конституціоналізм» – це системна й свідомо наявність конституційних цінностей у реальному житті, на яких базується вся правова система. Нормативні характеристики цього принципу вимагають існування необхідних і достатніх правових гарантій для свідомої реалізації прав і свобод у всій

системі права та суспільних відносинах. У правовій державі будь-яка норма права повинна проявлятися як елемент конституційної взаємоузгодженості системи правової поведінки людини та держави [3, с. 150].

На це звертають увагу і деякі західноєвропейські вчені. Зокрема на думку А. Петерс, «конституціоналізм як ідеологічна основа і водночас мета конституціоналізації ґрунтується не просто на абстрактному концепті конституції, а на цілком визначеній – так званій «конституціоналістській» її концепції. Остання передбачає наявність Основного закону держави, який встановлює принципи верховенства права, поділу влад (систему «стримувань і противаг»), гарантує захист прав людини, принципи демократії тощо. Винятково такі конституції можуть розглядатися як легітимні та бути змістовним і нормативним підґрунтям процесу конституціоналізації» [12, с. 250].

По-третє, у динамізмі та перманентності дії, що розкриваються в забезпеченні постійного «кругообігу» конституційно-правової матерії, її об'єктивуванні та конкретизації на всіх рівнях та в усіх структурних компонентах правової системи з метою інтеграційного та гармонізаційного впливу на них. Адже конституціоналізація по суті охоплює два взаємодоповнюючих процеси регулювання суспільних відносин за допомогою правових норм найвищого порядку. З одного боку, особлива значущість для суспільства і держави окремих видів суспільних відносин може викликати до життя потребу їх правової регламентації нормами, закріпленими в конституції. У зв'язку з цим, конституційне регулювання може розширювати свій об'єкт, а в конституцію – вноситися зміни та доповнення, що забезпечуватимуть найбільш високий статус таких регуляторів суспільних відносин [9, с. 302]. Цей процес може бути визначений як «пряма конституціоналізація».

З іншого боку, чинна конституція за допомогою багаторівневого

законодавчого масиву може розповсюджувати власний регулюючий вплив на всю систему права і законодавства. В цьому випадку знижується необхідність у конституційних поправках, тобто різні рівні конституційного і галузевого законодавства можуть інтегрувати правові інновації, що значно змінюватимуть зміст конституційного права [9, с. 302]. Такий процес, умовно кажучи, являє собою «зворотну конституціоналізацію».

Дія цих процесів обумовлена особливим значенням конституції як системоутворюючого правового акту, призначення якого полягає у формуванні внутрішньо узгодженої національної правової системи. Конституція, об'єктивуючи найбільш значущі для суспільства відносини, закріплює нормативну модель та юридичну конструкцію їх подальшого розвитку, і тим самим визначає системні, структурні, функціональні та інші зв'язки між різними рівнями правової системи, завдяки чому забезпечується її інтегративна єдність, консолідованість навколо «конституційного ядра» [15, с. 21]. Як слушно зазначає В. Крусс, сутність конституціоналізації полягає у перманентному процесі якісного належного об'єктивування та оформлення національної правової матерії в усіх конституційно визнаних та таких, що допустимі для неї, первинних (спекулятивно-абстрактних) та вторинних (матеріально-письмових) формах [10, с. 63].

Тобто, конституціоналізація проявляє себе як канал, через який здійснюється розширення кола об'єктів конституційного регулювання відповідно до актуальних тенденцій суспільно-політичного розвитку з метою конкретизації та деталізації конституційних норм і принципів у конституційному і галузевому законодавстві, їх реалізації в практичній діяльності органів державної влади, включення до правосвідомості пересічних громадян в якості базових установок. При цьому, динаміка процесів конституціоналізації демонструє наскільки норми конституції і конститу-

ційного права проникають до інших галузей права, перетворюють і підпорядковують їх фундаментальним конституційним імперативам.

Зрештою, по-четверте, в обумовленості процесу конституціоналізації факторами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, а також політико-правовими параметрами і соціальним контекстом.

Вбачається, що виходячи з наведеного, конституціоналізація право-

вої системи може бути визначена як здійснюваний на засадах конституціоналізму перманентний процес конституційного оформлення (юридичної інституціоналізації) найбільш значущих суспільних відносин та ціннісних установок з метою подальшої об'єктивації конституційних норм, принципів і цінностей у всі структурні компоненти правової системи.

Список використаних джерел

1. Арутюнян Г. Г. Конституціоналізм: уроки, вызовы, гарантії: сб. избр. публ. и выступлений на междунар. форумах, посвященных данной проблематике / Г. Г. Арутюнян. – К.: Логос, 2011. – 308 с.
2. Арутюнян Г. Г. Конституціоналізм как фундаментальный принцип права в правовом государстве / Г. Г. Арутюнян // Сравнительное конституционное обозрение. – 2011. – № 5 (84). – С. 43-47.
3. Белов Д. М. Парадигма українського конституціоналізму: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.02. / Белов Дмитро Миколайович. – Ужгород, 2012. – 498 с.
4. Бондарь Н. С. Проблемы конституціоналізації юридического образования в Российской Федерации / Н. С. Бондарь // Конституция, конституціоналізм, конституціоналізація правовых систем: актуальное соотношение понятий и трендов: материалы научно-практической конференции, посвященной 20-летию Конституции РФ. – Тверь: Изд-во Тверского государственного университета, 2013. – 408 с. – С. 70-71.
5. Василевич Г. А. Конституціоналізація текущего законодательства и практики его применения – важнейший юридический императив / Г. А. Василевич. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uristy.ucoz.ru/publ/23-1-0-1162>.
6. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти: монографія / За ред. М. О. Баймуратова / Ю. О. Волошин. – К.: Логос, 2010. – 428 с.
7. Додонов В. М. Большой юридический словарь / В. М. Додонов, В. Д. Ермаков, М. А. Крилов. – М.: Изд-во «Инфра-М», 2001. – 790 с.
8. *Енциклопедичний* словник з державного управління / [уклад.: Сурмін Ю. П., Бакуменко В. Д., Михненко А. М. та ін.] / за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К.: НАДУ, 2010. – 820 с.
9. Кравец И. А. Формирование российского конституціоналізма: проблемы теории и практики: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.02. / Кравец Игорь Александрович. – М., 2003. – 584 с.
10. Крусс В. И. Концепт конституціоналізації в перспективе укрепления российской государственности / В. И. Крусс // Правовые проблемы укрепления российской государственности: сб. статей. [Всероссийская научно-практическая конференция «Правовые проблемы укрепления российской государственности»], (Томск, 31 января - 2 февраля 2013 г.). / под ред. М. М. Журавлева, А. М. Барнашова, С. С. Кузнецова. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2013. – Ч. 57. – 160 с. – С. 62-64.
11. Крусс В. И. Понятие, основные предпосылки и факторы конституціоналізації Российской судебной системы / В. И. Крусс, А. Г. Кузьмин // Проблемы права. – 2014. – № 3 (46). – С. 27-38.

12. Петерс А. Правовые системы и процесс конституционализации: новое определение соотношения / А. Петерс // Дайджест публичного права (Институт Макса Планка по зарубежному публичному и международному праву). – 2013. – Вып. 2. – № 2. – С. 239-332.

13. Подорожна Т. С. Основні засади теорії конституціоналізації вітчизняного законодавства / Т. С. Подорожна // Теорія і практика конституціоналізації галузевого законодавства України: монографія [наук. ред. Ю. С. Шемшученко, відп. ред. Н. М. Пархоменко] – К.: Вид-во «Юридична думка», 2013. – 308 с.

14. Стецюк П. Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша: посібник для студентів / П. Б. Стецюк. – Львів: Астролябія, 2003. – 232 с.

15. Теорія і практика конституціоналізації національних систем права та законодавства: український досвід: аналітична доповідь / [Шемшученко Ю. С., Барабаш Ю. Г., Скрипнюк О. В., Погребняк С. П. та ін.] ; відп. ред. Н. М. Пархоменко. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – 128 с.

Стрельцова О. В. Конституціоналізація правової системи: поняття та сутнісні риси

У статті аналізуються основні підходи до характеристики процесу конституціоналізації, виокремлюються та досліджуються її головні сутнісні риси, виходячи з яких обґрунтовується визначення поняття конституціоналізації.

Ключові слова: конституціоналізація, конституція, конституціоналізм.

Стрельцова О. В. Конституционализация правовой системы: понятие и существенные черты

В статье анализируются основные подходы к характеристике конституционализации, выделяются и исследуются ее главные существенные черты, исходя из которых обосновывается определение конституционализации.

Ключевые слова: конституционализация, конституция, конституционализм.

Streltsova O. Constitutionalization of legal system: concept and essential features

The article analyzes the main approaches to the characterization of the process of constitutionalization as well as distinguishes and examines the main essential features thereof, proceeding from which the definition of the concept of constitutionalization is given.

Key words: constitutionalization, constitution, constitutionalism.